

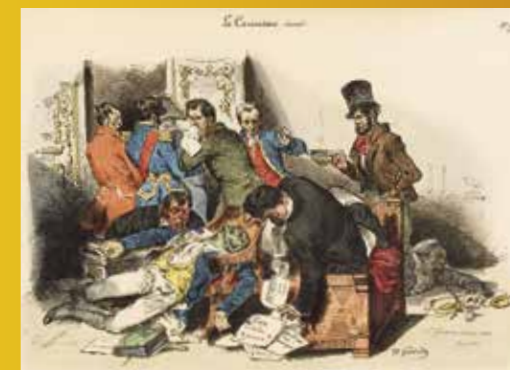
ELLA BRUSSE

De grootste
epidemie van
de 19e eeuw

Amers- foort en de cholera in 1866

De ziekte die in Nederland in de 19e eeuw de meeste slachtoffers maakte was de cholera.¹ De ziekte boezemde veel angst in door haar onvoorspelbaarheid en door het afschuwelijke ziekteverloop. Een gezond persoon met in eerste instantie lichte symptomen kon van de ene op de andere dag ineens doodziek zijn. 1866 was voor Amersfoort een dieptepunt: dat jaar overleden de meeste Amersfoorters aan de cholera, maar het was tevens de laatste uitbraak in de stad.

- ▲ Le ministère attaqué au choléra morbus
Litho door Jean-Jacques Grandville, 1831
Musées du Ville de Paris
- ◀ Death's dispensary, open to the poor, gratis,
by permission of the parish
Britse prent uit 1866

Ondanks de smekende gebeden tot God om Nederland te behoeden, werd eind juni 1832 in Scheveningen voor het eerst de cholera geconstateerd. Via een schip afkomstig uit Engeland was de epidemie nu ook in Nederland gearriveerd. Dit was de start van vier grote cholera-uitbraken in de 19e eeuw, die veel levens zouden eisen.² In Nederland vielen in de periode 1832-1833 rond de 10.000 doden, in 1848-1849 22.460 en in 1866-1867 ongeveer 21.286. Ter vergelijking: aan de pokken stierven in de gehele 19e eeuw 22.000 mensen en de tyfus maakte in dezelfde eeuw 24.000 slachtoffers.³

De cholera bacterie komt via vervuild water in het lichaam van de mens terecht. Water raakt vervuild door braaksel of ontlasting van choleralijders, dat toentertijd geregeld gedumpt werd in de grachten. Het grootste deel van de besmette mensen heeft nauwelijks last van klachten. Een kleine groep wordt daarentegen ernstig ziek of sterft in het ergste geval. Mensen met een slechte weerstand of een ongezond voedingspatroon zijn minder goed tegen de ziekte opgewassen, waardoor met name onder ouderen en kinderen slachtoffers vallen.⁴

Uit de *Nederlandsche Staatscourant* (het dagblad dat tussen 1814 en 2009 officiële mededelingen van de overheid publiceerde) bleek dat de provincie Utrecht naar verhouding hard werd geraakt tijdens de cholera-epidemie van 1866.⁵ Hoewel de provincie het op één na laagste aantal inwoners had, vielen hier de meeste cholerazieken en -doden, op Zuid-Holland na. Maar liefst 2,39% van de Utrechtse bevolking werd ziek door de cholera, waarvan 1,53% overleed: het hoogste percentage van alle provincies.

Ook binnen de provincie Utrecht varieerden de dodenaantallen sterk. In sommige gemeenten vielen geen doden, terwijl andere veel mensen verloren. Het hoogste aantal viel in de stad Utrecht, ongeveer 2,75% van de bevolking.⁷ Hier overleden in 1866 1725 mensen van de 2453 cholera gevallen.⁸ Een hoog aantal, zeker in vergelijking met de omliggende omgeving. Historicus P.D. 't Hart concludeerde dat in de rest van de provincie 65% van het totale aantal inwoners woonde, maar dat tot 1868 ruim de helft van de choleraslachtoffers in de stad Utrecht viel.⁹ In relatieve aantallen had de stad Utrecht echter niet het hoogste aantal slachtoffers.

tabel 1

Aantal choleraslachtoffers per provincie in 1866

provincie	aantal inwoners in 1869 ⁶	totaal aangetast 1866	percentage zieken	totaal overleden 1866	percentage doden
Zuid-Holland	688.204	12.856	1,86%	7685	1,11%
Noord-Holland	577.486	3585	0,62%	2587	0,45%
Gelderland	432.693	2258	0,52%	1422	0,33%
Noord-Brabant	428.872	1982	0,46%	1169	0,27%
Friesland	292.354	726	0,24%	454	0,16%
Overijssel	254.051	1724	0,68%	1007	0,40%
Groningen	225.336	2534	1,12%	1481	0,66%
Limburg	223.821	851	0,38%	429	0,19%
Zeeland	177.569	372	0,21%	239	0,13%
Utrecht	173.556	4149	2,39%	2648	1,53%
Drenthe	105.637	603	0,57%	361	0,34%

Ook in kleinere dorpen kon het er hard aan toe gaan. Zo overleed in Abcoude Proostdij 3,61% van de bevolking, in (het toenmalige) Jutphaas 2,62% en in Montfoort zelfs 4,74%. Na Utrecht vielen de meeste doden in absolute termen in Amersfoort. Maar liefst 297 mensen waren aangetast 'sedert het begin der ziekte' en uiteindelijk overleden in slechts vier maanden tijd 186 Amersfoorters. Destijds telde Amersfoort ongeveer 13.000 inwoners. In de omliggende dorpen Leusden en Soest vielen geen doden, in Woudenberg, Maarn en Hoogland slechts één in elk dorp.¹⁰

Amersfoort behoorde tot één van de zwaarst

getroffen plaatsen van Nederland. Zoals historicus Addy Schuurman al concludeerde lijkt het dodental misschien laag: slechts 1,4% van de Amersfoortse bevolking stierf aan de cholera in 1866. Maar wanneer je dit omzet naar het huidige inwoneraantal zou dit betekenen dat er vandaag de dag ongeveer 2200 Amersfoorters gestorven zouden zijn.¹² Een weerzinwekkend aantal, dat ons de stuipen op het lijf zou jagen.

Hoewel er over Amersfoort veel literatuur verschenen is, bestaat er nauwelijks historisch onderzoek over Amersfoort in relatie tot de cholera.¹³ Voor Amersfoort bestaat er, anders dan in veel andere steden, geen lijst van de 186 dodelijke slachtoffers. Hierdoor is het onbekend welke personen of groepen zijn overleden door de cholera-epidemie van 1866. In 1811 werd in Nederland de Burgerlijke Stand ingevoerd, waarin Nederlanders geboorten, huwelijken en overlijdens verplicht moesten laten registreren. Door de overlijdensaktes van het cholerajaar te vergelijken met eerdere jaren is het als nog mogelijk een indicatie te krijgen in welke wijken en straten van de stad de oversterfte zich in 1866 voordeed. Zoals te zien op p. 124 werden in de overlijdensakte onder andere de overlijdenslocatie en (indien het slachtoffer dit had) het beroep genoteerd.

tabel 2

Aantal cholera doden in Amersfoort en omgeving

Randgemeenten: Baarn, Bunschoten, Eemnes, Hoogland, Hamersveld en Stoutenburg (nu Leusden), Soest, Woudenberg¹¹

jaar	Amersfoort	randgemeenten
1832-1833	145	6
1848-1849	121	7
1866	186	5

- Dit artikel is gebaseerd op de scriptie *Amersfoort en de cholera in 1866*, waarmee ik in maart 2021 ben afgestudeerd voor de master Stads geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam.
- E.S. Houwaart, *De hygiënisten: artsen, staat & volksgezondheid in Nederland 1840-1890* (Maastricht 1991) 93-94.
- P.D. 't Hart, *Utrecht en de cholera, 1832-1910* (Zutphen 1990) 85.
- Idem, 8-9.
- Eerste Kamer der Staten Generaal, 'Staatscourant', <https://www.eerstekamer.nl/begrip/staatscourant> (19 november 2020).
- A.M. van der Woude, 'Bevolking en gezin in Nederland', in: F.L. van Holthoon (red.), *De Nederlandse samenleving sinds 1815: wording en samenhang* (Maastricht 1985) 19-70, aldaar 22.
- CBS - Historische collectie, 'TV Cholera: Staat, vermeldende het aantal aangetasten en overledenen in elke door de cholera-epidemie in 1866 bezochte gemeente', in: *Provinciale verslagen Utrecht (1866)* 252.
- 't Hart, *Utrecht en de cholera* 302.
- Idem 248.
- CBS, *Provinciale verslagen Utrecht 1866*, 252.
- De choleraepidemie in Nederland in 1866 en 1867 II* (Den Haag: Departement van Binnenlandse Zaken 1872) 304-313. Met dank aan Gerard Raven.
- A. Schuurman, 'Cholera in 1866', 6 juni 2018. https://destadsbron.nl/nl/cholera_in_1866 (20 november 2020).
- Historicus Addy Schuurman heeft een kort artikel in *De Stadsbron*, een online nieuwsplatform, uitgebracht. In dit artikel wordt beknopt over de cholera in de stad geschreven. In 2009 is het veelomvattende, tweedelige *Bruit van d'Eem: geschiedenis van Amersfoort* gepubliceerd, geredigeerd door Rob Kemperink en Burchard Elias. Niettemin ontbreekt ook in deze omvangrijke bundel een gedetailleerd onderzoek naar de cholera in Amersfoort.

- ▲ Een overlijdensakte geregistreerd in de Burgerlijke Stand van de drie jaar oude Hendrik van Eijkelenburg op 2 juli 1866. Hendrik overleed in de St. Jorisstraat in wijk E.¹⁴

Dankzij de onlangs door HISGIS gedigitaliseerde kadastrale kaart uit 1832 is het mogelijk om de ruimtelijke spreiding van huurwaarden aanschouwelijk te maken. Door de huurwaardekaart en de geanalyseerde overlijdensgegevens samen te voegen in een cholerakaart, wordt het woonpatroon van de choleraslachtoffers van Amersfoort waarneembaar. Zo is de spreiding van de epidemie in de stad goed te zien en wordt duidelijk welke sociale groep het hardst werd getroffen door de ziekte in 1866.

Uit cijfers van de *Nederlandsche Staatscourant* blijkt dat de cholera-epidemie in Amersfoort in juli en augustus 1866 op haar hoogtepunt was. In juni en september van datzelfde jaar lagen de aantallen een stuk lager en de overige maanden van dat jaar waren cholera-vrij. Om deze reden zijn hier enkel de maanden juli en augustus onderzocht.

De ruimtelijke structuur in de 19e eeuw

Ten tijde van de cholera-epidemie van 1866 leefden verschillende klassen gezamenlijk binnen de stadsmuren. Amersfoort was wat betreft inwoneraantal en omvang een kleine stad. Met gemak was je binnen vijftien minuten aan de andere kant. Het is intrigerend dat in steden met name de armen het slachtoffer werden van de cholera, ook wanneer bevolkingsgroepen door en met elkaar leefden. De cholera is een besmettelijke ziekte en logischerwijs zou gedacht kunnen worden dat iedereen evenveel kans maakte om ziek te worden, ook de stede-

lijke elite. Arm en rijk waren in een kleine stad als Amersfoort met elkaar verweven en van elkaar afhankelijk.

Amersfoort kende drie wijken: Bloemendal (noordwest), Kamp (oost) en wat betreft inwoneraantal de grootste wijk Breul (zuidwest). Er was nog geen centrale winkelstraat en winkels waren her en der in de stad gevestigd. Winkelhouders woonden dan ook door de hele stad. In alle drie de wijken woonden ambachtslieden en elk kende zijn eigen bakkers, metselaars en wevers. Dit gold ook voor beroepen buiten de nijverheidssector. Van daghuurders, tappers en kooplieden, maar ook van advocaten, ambtenaren en officieren waren ongeveer dezelfde aantallen in elk deel van de stad gevestigd. Er bestonden ook clusters van bepaalde bevolkingsgroepen, zoals militairen die in de kazernes woonden in de wijken Kamp en Breul. De allerarmsten woonden in de meest homogene

buurten aan de randen van de stad. Tussen de mestvaalten en afvalbergen woonden hier wevers, spinners, bezembinders en kleermakers door elkaar.¹⁵ Dit wordt bevestigd na het analyseren van de overlijdensaktes uit de Burgerlijke Stand. De stedelijke elite bezat de duurste woningen, betaalde de meeste belasting en maakte deel uit van het stadsbestuur. 'In de Langestraat woonden in 1840 overwegend welgestelden, onder meer de officier van justitie, de griffiers van de rechtbank, ambtenaren van de burgerlijke stand, de rector van het gymnasium, een notaris, een lector in de natuurkunde, een rijksontvanger en een predikant. Ook woonden de belangrijkste werk- en opdrachtgevers van de talrijke wevers en spinners die de stad telde in deze straat'.¹⁶

- ▼ Kaart 1: Hedendaagse plattegrond van Amersfoort.¹⁷ De straatnamen zijn in deze kaart duidelijk aangegeven.

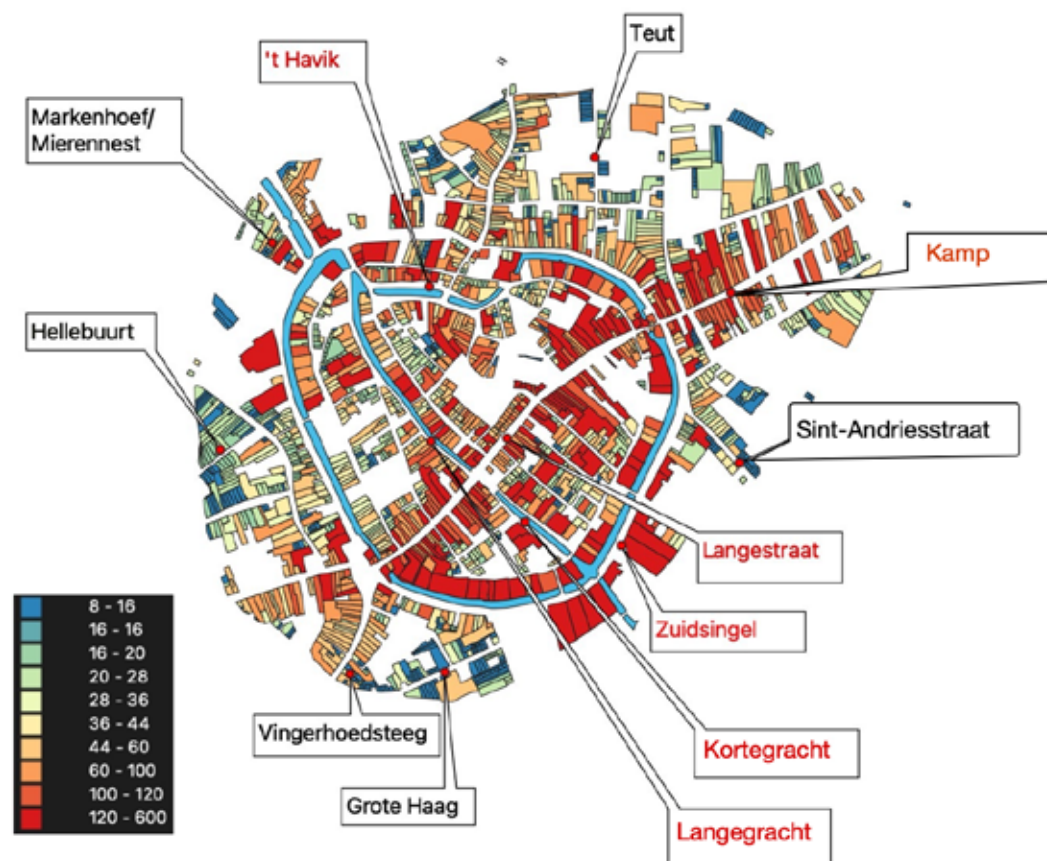
- 14 Het Utrechts Archief, Burgerlijke Stand van de gemeenten in de provincie Utrecht 1811-1902 (toegang 481) 1035-06, Amersfoort 1866.
- 15 P. Brusse, 'De negentiende eeuw: economische en sociale ontwikkelingen', in: R.M. Kemperink en B.G.J. Elias ed., *Bruit van de Eem. Geschiedenis van Amersfoort deel I* (Utrecht 2009), 394.
- 16 Idem, 401.
- 17 'Plattegrond Amersfoort', <https://www.stadindex.nl/plattegrond/amersfoort> (27 februari 2022).

Kortom, ondanks de geringe ruimtelijke scheiding op wijkniveau was er wel sprake van residentiële segregatie op straatniveau. De welgestelden woonden voornamelijk aan de bredere hoofdstraten, de middenklasse in de zijstraten en de armsten in de smalle stegen en sloppen aan de randen van de stad. In tegenstelling tot de elite een straat verderop, woonden de mingevoeden naar verwachting onder beroerde omstandigheden: met een groot aantal mensen en soms zelfs dieren, op elkaar gepakt in tochtige woningen. Zij bezaten geen eigen drinkwaterpomp, waardoor ze gedwongen waren gebruik te maken van het water uit de grachten. Hun huizen stonden veelal in de nauwe straten, waar afval en mestvaalten open en bloot lagen te stinken. Vermoedelijk vermeed de elite indien mogelijk deze armoedige krottenwijken.

Huurwaarde

Op basis van het kadastrale inkomen afkomstig uit het Kadaster van 1832 is er een stadskaat ontworpen, waardoor de prijsverschillen tussen de huizen en straten in Amersfoort gevisualiseerd worden. De gegevens uit 1832 zijn gebruikt omdat deze digitaal beschikbaar zijn, wat het construeren van een dergelijke kaart gemakkelijker maakt. Er zit 34 jaar tussen het cholerajaar 1866 en de gegevens uit het Kadaster van 1832. De huurwaarden zullen dan ook niet helemaal overeenkomen, maar desalniettemin is het mogelijk de Kadastergegevens te gebruiken. De verschillen tussen 1832 en 1866 zullen namelijk gering zijn, omdat de huurwaarden in Amersfoort

▼ Kaart 2: De verspreiding in huurwaardeklassen in Amersfoort in 1832.

naar verwachting pas wezenlijk veranderden tegen het einde van de 19e eeuw, toen uitbreidingen de ruimtelijke structuur, en daarmee gepaard de bevolkingssamenstelling binnen de wijken, van de stad totaal zouden veranderen.

Op de afgebeelde kaart wordt het verschil in huurprijs aanschuwendelijk gemaakt door middel van kleurvariatie. De donkerrode gebouwen hebben de hoogste huurwaarde, namelijk 120 gulden of hoger. De overige kleuren variëren tussen de 0 en 120 gulden, met donkerblauw als laagste huurwaarde. De straten, stegen, pleinen, tuinen en binnenplaatsen zijn niet ingekleurd en in het wit aangegeven. De locaties van de sloppen, de Hellebuurt, de Vingerhoedsteeg, de Grote Haag, de Teut, Markenhoef, Mierennest en de Sint-Andriesstraat zijn op de kaart aangegeven met zwart lettertype. Straten met percelen met de hoogste huur zijn met rood lettertype aangegeven. De Langestraat, de Muurhuizen, 't Havik (de voormalige haven), de Korten Langegracht en de Zuidsingel en Weverssingel waren de belangrijkste assen van de stad en hadden hoge huurwaarden.

De kaart geeft het verschil in welvaart tussen de Amersfoortse straten helder weer. Arm en rijk woonden vrijwel niet bij elkaar in dezelfde straat en in de stad stonden relatief weinig huizen met een huur hoger dan 120 gulden. Ook het verschil in perceelgrootte valt op. De blauw gekleurde percelen (lage huurwaarde) zijn in de meeste gevallen aanzienlijk kleiner dan de rode (hoge huurwaarde).

Analyse overlijdensgegevens

Nu de verschillen in huurwaarde zijn gevisualiseerd, worden de overlijdensgegevens van de 186 Amersfoortse cholera-doden geanalyseerd. Van de maanden juli en augustus 1864, 1865 en 1866 zijn aan de hand van alle overlijdensadvertenties de adressen van de overledenen opgezocht. Het gaat in totaal om 329 overleden personen. De resultaten zijn in tabel 3 weergegeven.

Wanneer de drie jaren vergeleken worden valt direct op dat er in juli en augustus 1866 aanzienlijk meer mensen overleden dan in dezelfde maanden de twee jaar daarvoor. In juli en augustus 1866 vielen er in totaal 222 doden; in totaal stierven er tijdens de epidemie 186 Amersfoorters aan de cholera. Vergeleken met het gemiddelde aantal doden van de twee cholera-vrije jaren vielen er in juli 1866 drie keer zoveel en in augustus bijna zes keer meer dan gewoonlijk. De cholera-epidemie sloeg Amersfoort beslist niet over.

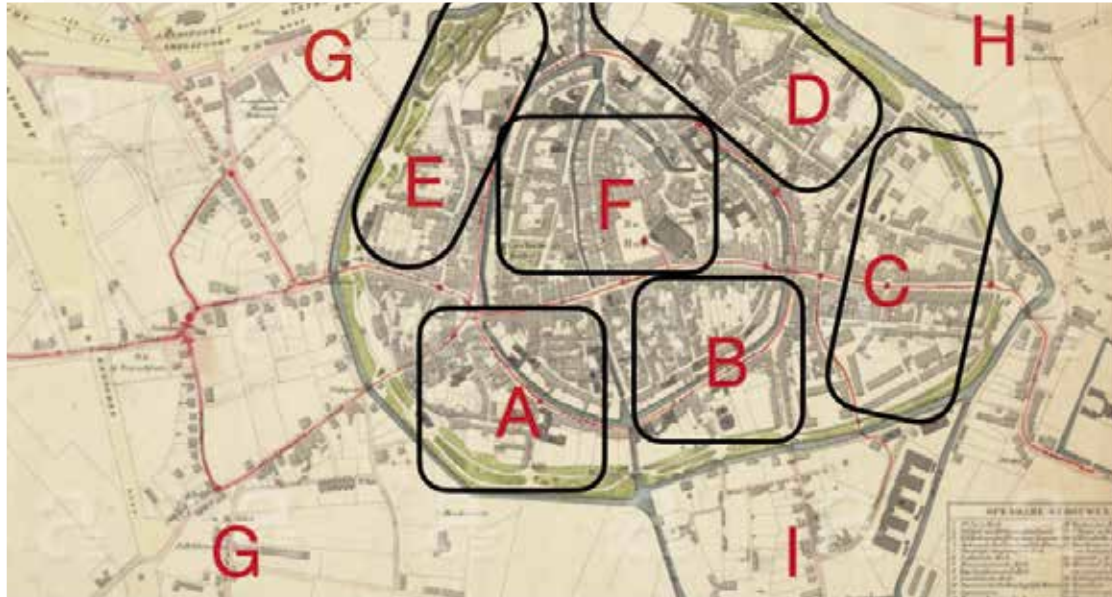
Sterfte op wijkniveau

Zoals gezegd was Amersfoort in 1866 verdeeld in drie wijken: Bloemendal, Kamp en Breul. Deze wijken waren onderverdeeld in een aantal kleinere: wijk A tot en met I. De wijken A tot en met F lagen binnen de stadsmuren en G, H en I erbuiten, zoals te zien is op stadskaat 3. Deze stamt uit 1888, toen er meer bebouwing was in wijken G, H en I dan in 1866 daadwerkelijk het geval was. De rode lijn geeft 'waarschijnlijk een (geplande) (paarden)tramroute

tabel 3

Dodenaantallen in 1864, 1865 en 1866

	1864 (geen cholerajaar)	1865 (geen cholerajaar)	1866 (cholerajaar)
totaal aantal doden in dat jaar (volgens beschikbare overlijdens- aktes Burgerlijke Stand)	373	435	535
aantal cholera-doden in het hele jaar	-	-	186
aantal doden juli	24	37	89
aantal doden augustus	16	30	133

▲ Kaart 3: Wijken A tot en met I op de stadsplattegrond van 1888 door I. van Vooren en P. Wagemaker. Museum Flehite 1001-323.

met haltes weer'.¹⁸ Deze is er uiteindelijk niet gekomen. De wijken zijn op de kaart hierboven schetsmatig aangegeven, omdat het precies reconstrueren van de wijken aan de hand van de straatnamen een forse klus is.

De wijken G, H en I waren destijds nog nauwelijks ontwikkeld en bestonden slechts uit enkele verbindingswegen, molens, pakhuizen en boerderijen. Er woonden weinig mensen en er vielen dan ook nauwelijks choleraslachtoffers. In tabellen 3 en 4 zijn de dodenaantallen per wijk geordend. Hieruit blijkt de grote variatie in het aantal choleraslachtoffers per wijk. In juli 1866 was wijk E de zwaarst getroffen wijk, in augustus was dit wijk A.

Historisch bron- en contactonderzoek

In Nederland viel het eerste slachtoffer op 8 april 1866 in Rotterdam.²⁰ Nog dezelfde maand bereikte de ziekte de stad Utrecht en uiteindelijk kwam de cholera via een schipper in Amersfoort terecht. Op 7 juni legde deze schipper met zijn gezin aan in de Eem. Hij had choleraverschijnselen, maar deed desondanks boodschappen in Amersfoort. Een dag later, om 11 uur 's ochtends, werd er een dokter gevraagd naar het schip te komen. De schipper overleed nog dezelfde dag aan de cholera. Zijn

vrouw en kinderen bleven ongedeerd en vertrokken naar hun huis in Nijkerk.²¹

Wie was deze schipper? Om dat te achterhalen zijn overlijdensberichten in de *Amersfoortsche Courant* bekeken van de dag waarop hij overleed. Op 8 juni 1866 overleden zowel Elbert Nolthuis als Pieter

Pijpers. Uit hun overlijdensaktes afkomstig uit de Burgerlijke Stand blijkt dat Nolthuis schipper was, overleden aan boord van een zeilschip gelegen in rivier de Eem. Daarnaast staat in de akte dat Nolthuis samen met zijn vrouw, Johanna Pijpers, en kinderen woonachtig was in Nijkerk. Hoogstwaar-

tabel 4

Dodenaantallen per wijk in juli

wijk	inwoners per wijk in 1869 ¹⁹	aantal overlijdens in juli 1864	aantal overlijdens in juli 1865	aantal overlijdens in juli 1866	percentages over 1866
A	1697	1	3	3	0,18%
B	1200	4	2	4	0,33
C	1438	2	5	17	1,18
D	1675	5	5	9	0,54
E	2060	2	3	28	1,36
F	2763	3	13	22	0,80
G (buiten de muur)	1240	1	2	1	0,08
H (idem)	517	1	–	3	0,58
I (idem)	668	0	1	0	0
overig	–	4	3	2	–
totaal	13258	24	37	89	–

tabel 5

Dodenaantallen per wijk in augustus

wijk	inwoners per wijk in 1869	aantal overlijdens in augustus 1864	aantal overlijdens in augustus 1865	aantal overlijdens in augustus 1866	percentages over 1866
A	1697	0	4	37	2,18%
B	1200	1	2	9	0,75
C	1438	2	6	15	1,04
D	1675	2	7	15	0,90
E	2060	4	3	25	1,22
F	2763	4	2	26	0,94
G (buiten de muur)	1240	1	3	2	0,16
H (idem)	517	0	2	0	0
I (idem)	668	0	0	1	0,15
overig	–	2	1	3	–
totaal	13258	16	30	133	–

¹⁸ J.E. Abrahamse, *Historische Atlas van Amersfoort: middelpunt van Nederland* (Nijmegen 2019) 42.

¹⁹ 'Volkstellingen: tabellen in jaar 1869' <http://www.volkstellingen.nl/nl/volkstelling/jaartellingdeelview/VT186901/index.html> (8 februar 2021).

²⁰ 't Hart, *Utrecht en de cholera*, 87-189.

²¹ 'Burgerlijke stand van Amersfoort', *Amersfoortsche Courant*, 12 juni 1866, 1.

5 Junij, Dirk Veenendaal, 3 m. — Jan Nieuwenburg, 7½ j. — 8 Junij, Elbert Nolthuis, 43 j. gehuwd met Johanna Pijpers. — Pieter Pijpers, 47 j., gehuwd met Antonia Zorg.

▲ Overlijdensberichten uit de *Amersfoortsche Courant* van 12 juni 1866.

schijnlijk was Elbert Nolthuis de eerste persoon die de Amersfoorters deed opschrikken met het nieuws dat de ziekte ook hun stad had bereikt.

De andere overledene van 8 juni was Pieter Pijpers. Opvallend is dat hij dezelfde achternaam had als de vrouw van Nolthuis. Pieter Pijpers, werkzaam als sjouwer, overleed volgens zijn overlijdensakte in de Sint-Jorisstraat. Een straat in wijk E, die in juli 1866 de meeste doden telde. Echter, ondanks dat zij dezelfde achternaam deelden is er geen familieband tussen Pieter en Johanna Pijpers ontdekt. Wel zou het kunnen dat Pieter geholpen heeft het schip in de haven te lossen. Hij was immers sjouwer. Dit is echter speculatie en het kan niet met zekerheid gezegd worden dat Elbert Nolthuis de sjouwer besmet heeft met de cholera bacterie. Het is dan ook niet juist te concluderen dat de cholera zich vanuit de Sint-Jorisstraat heeft verspreid. De mogelijkheid dat de ziekte zich door de schipper als een olievlek over Amersfoort verspreidde, is wél reëel. In een ander krantenartikel van 12 juni is te lezen dat het schip van de zieke Nolthuis ontdaan was van uitwerpselen en was gedesinfecteerd. Hoogstwaarschijnlijk is zijn vervuilde ontlasting en braaksel in de rivier de Eem gedumpt. De hygiënische omstandigheden waren destijds tenslotte slecht en ook de relatie tussen de cholera en besmet water was nog niet bewezen. Het is zeer aannemelijk dat inwoners van Amersfoort vervolgens het besmette water van de Eem gedronken hebben. Inwoners van het Mierennest en Markenhoef, sloppen aan het Kleine Spui in wijk E, dronken het water van de Eem omdat er in de buurt geen waterpompen stonden.²² De ziekte heeft zich in 1866 via besmette grachten en mens-op-menscontact snel kunnen verspreiden over de stad. De Eem meandert via het noordwesten de stad uit, via de wijken E en D.

Hendrik van Eijkelenburg van drie jaar oud woonde met zijn ouders in de Sint-Jorisstraat in wijk E. Hendrik was de eerste persoon die in juli 1866 overleed. Of dit door de cholera kwam is onbekend, omdat de doodsoorzaak niet in de overlijdensakte is opgenomen. Wel is met zekerheid te zeggen dat inwoners van de wijken E, F en D de eersten waren die in contact kwamen met het vervuilde Eemwater. In de wijken E en F sloeg de ziekte in juli het hardst

toe. De andere wijken werden nog gespaard, zoals te zien is in tabel 4. Ook wijk D, de andere wijk die aan de haven lag, werd met negen doden in juli ontzien. Het aantal doden in wijk C is eenvoudig te verklaren, want hier was het cholerahospitaal gevestigd waardoor het aantal cholera doden snel opliep. Het hospitaal was gehuisvest aan de Coninckstraat 310, op de hoek met De Pothstraat.

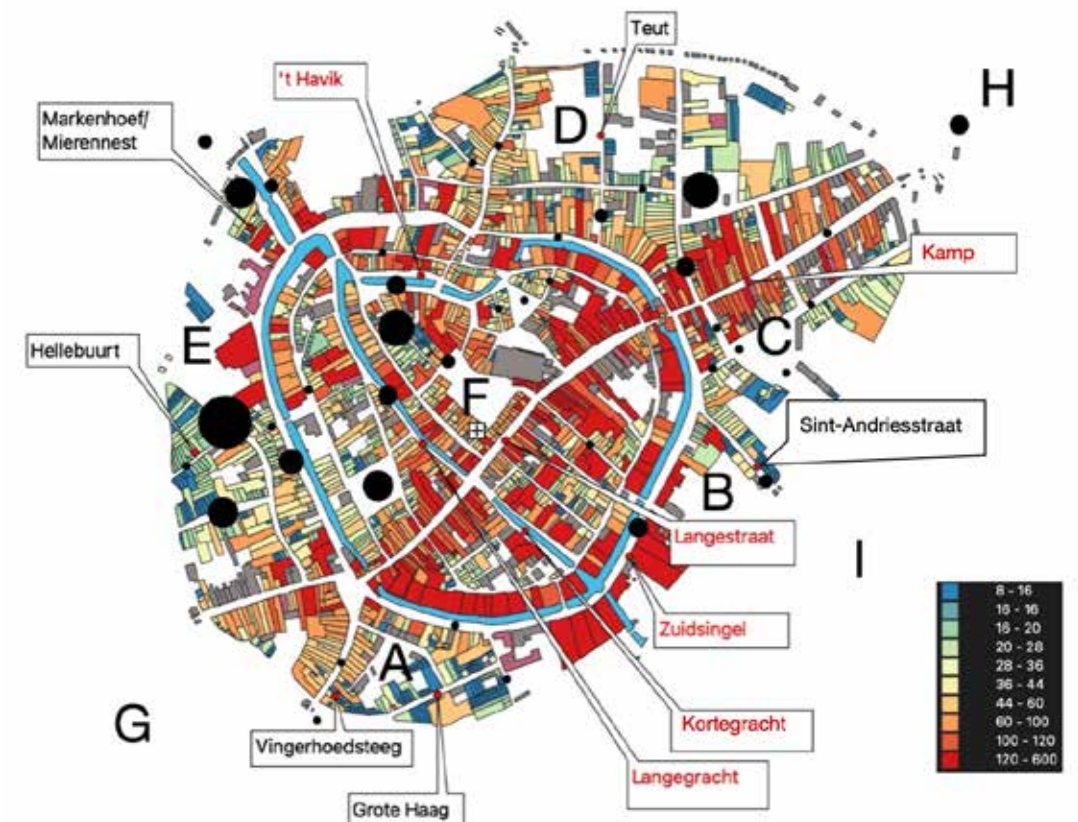
Vanuit wijken E en F is de cholera over de rest van Amersfoort verspreid. Dit had effect op de spreiding van de epidemie in de stad. De elfjarige Sophia Abbenhuis woonachtig aan Singel 261 was de eerste van wijk A die overleed, op 18 juli. Vanaf augustus gingen de aantallen in deze wijk in rap tempo omhoog. In wijk A stonden veel woningen met een lage huur en de woonomstandigheden zullen hier slecht geweest zijn, met name in de Grote Haag en de nauwe Vingerhoedsteeg. De slechte kwaliteit van de woningen blijkt onder

andere uit de beslissing van de Gezondheidscommissie aan het einde van de 19e eeuw om de beoerde woonomstandigheden in de Grote Haag als eerste aan te pakken. Wijk B werd zowel in juli als in augustus redelijk ontzien.

Sterfte op straatniveau

Door te focussen op de sterfte op straatniveau wordt inzichtelijk in welke straten veel slachtoffers vielen en in welke weinig of zelfs geen. De huurwaardekaart en de overlijdenslocaties zijn samen gevoegd in twee cholera kaarten. De overlijdenslocaties op straatniveau zijn aangegeven door middel van zwarte stippen. De zwarte stippen verschillen van grootte, omdat ze het verschil in het aantal doden aanduiden. De kleinste zwarte stip staat voor één dode per straat. Het is niet mogelijk de

▼ Kaart 4: Overlijdenslocaties op straatniveau in juli 1866.

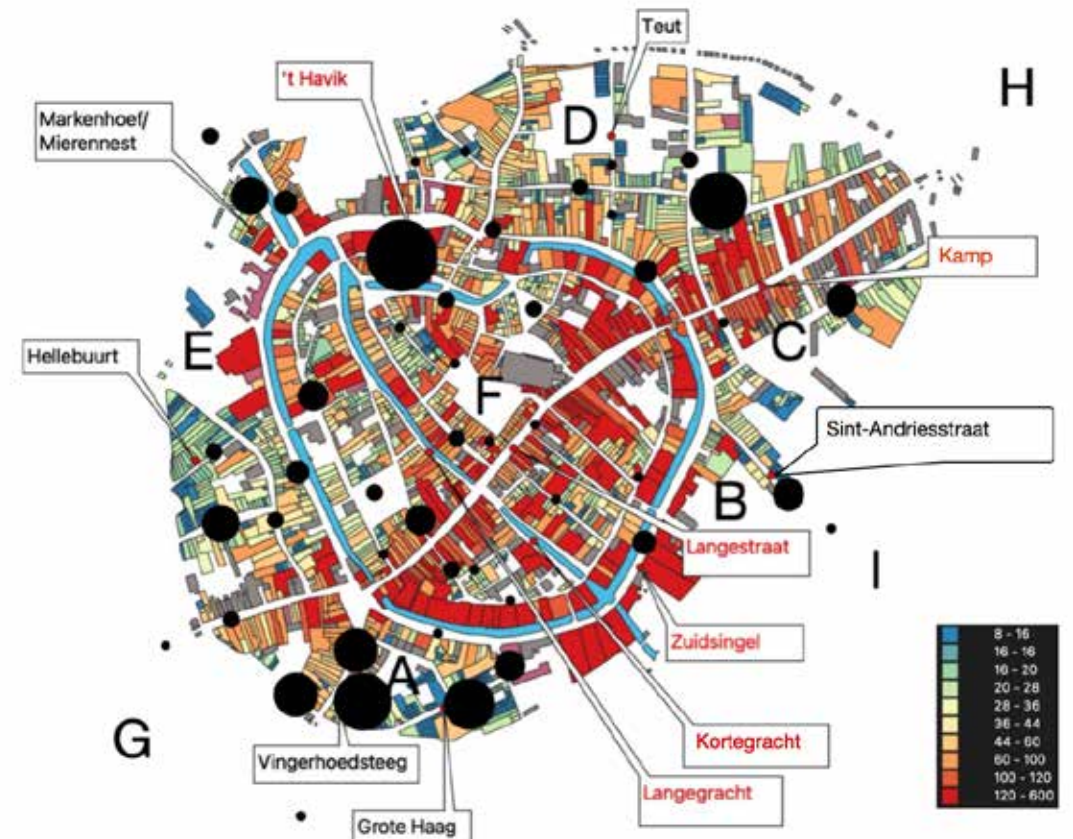
22 P. Brusse, 'De 19e eeuw: stad en bevolking', in R.M. Kemperink en B.G.J. Elias (red.), *Bruit van d'Eem: geschiedenis van Amersfoort* (Utrecht 2009) 1369-381, aldaar 379.

precieze locaties van de woningen aan te geven, omdat de huisaanduiding vandaag de dag niet meer overeenkomt met die van 1866. Rond 1917 vond er namelijk een hernummering plaats.²³ Hoewel de stippen een beeld geven van de zwaarst getroffen straten en de spreiding van de epidemie, is het beeld op de kaart enigszins vertekend.

In juli 1866 zijn er in de wijken A, G, H en I weinig bijzonderheden op straatniveau te ontdekken, omdat hier geen doden in dezelfde straat vielen. Meer doden in één straat of huis kan er op wijzen dat er een besmettelijke ziekte heerste. In wijk B vielen er eveneens weinig doden, slechts vier, waarvan drie op de Singel. In wijk C lag het aantal overlijdens hoger, door het eerder genoemde cholera-hospitaal. In het hospitaal overleden zes van de in totaal zeventien doden. Dit wil echter niet zeggen dat al deze mensen in wijk C woonden. Hun woonadres is niet in de overlijdensaktes aangegeven, waardoor dit onbekend is. De overige elf doden vielen redelijk verspreid over de wijk. Wel vielen er twee doden in de armlastige Sint-Andriesstraat en twee in de Coninckstraat. In wijk D vielen slechts negen doden, waaronder twee in de Breedesteeg en twee op het Grote Spui.

Wijken E en F zijn interessanter. In wijk E stierven 28 mensen, waarvan een behoorlijk aantal doden in dezelfde straten, namelijk vijf aan de Sint-Jorisstraat, vijf aan het Kleine Spui, vier aan de Singel en maar liefst negen aan de Hellestraat. Op de cholera-kaart is te zien dat dit allemaal straten waren met een lage huurwaarde, op de Singel na. Die was gemêleerd, maar het overgrote deel gelegen in wijk E bestond uit kleine woningen met een huurwaarde tussen de 16 en 44 gulden. Ook in wijk F vielen veel doden, met vijf aan het Lieve-Vrouwekerkhof, zes doden aan de Vijver, drie aan het Havik en drie aan de Langegracht. Uit de kaart blijkt dat vrijwel alle delen van de stad werden getroffen, maar dat er zeker ook een aantal straten ongeschonden de maand juli waren doorgelopen.

Wanneer de kaarten van juli en augustus vergeleken worden is duidelijk te zien dat er in augustus een toename in het aantal doden plaatsvond. Er zijn zowel meer als grotere zwarte stippen ingetekend op de kaart. In augustus werden de wijken

▲ Kaart 5: overlijdenslocaties op straatniveau in augustus 1866.

buiten de voormalige stadsmuur wederom nauwelijks geraakt. Ook in de wijken B en D vielen er geen grote aantallen doden in dezelfde straten. In de andere wijken gebeurde dit wél. Zo vielen er in wijk A zeven doden aan de Grote Haag, acht doden aan de Vingerhoedsteeg, zes doden aan de Slijkstraat en zes doden aan de Slijkpoortwal. In wijk C stierven er acht mensen in het cholera-hospitaal en vier mensen aan Achter de Kamp. In wijk E vielen er drie doden aan de Singel, vijf doden aan het Kleine Spui, vijf aan de Sint-Jorisstraat. In wijk F vielen er doden door de hele wijk, met uitschieters van tien doden aan de Muurhuizen en vier aan de Lieve-Vrouwestraat. Aan de Muurhuizen stonden overwegend woningen met hoge huren. De langste en meest welvarende straat van de stad, de Langestraat, werd op één dode na ontzien. Hendrik van Valkenhoef, winkelier van beroep, overleed hier (gedeelte wijk B) op 40-jarige leeftijd.

Sterfte op huisniveau

Tot slot wordt er ingezoomd op huisniveau, zodat beter te zien is in welke huizen en gezinnen de cholera rondging. Wanneer er in een kort tijdsbestek in hetzelfde huis verschillende doden vielen, is het aannemelijk dat er een besmettelijke ziekte heerste. In juli en augustus vielen er inderdaad geregeld doden in dezelfde woningen. Gezinnen konden in enkele weken worden gehalveerd. Zo verloor mattenmaker Hermanus Boevé op 19 juli eerst zijn zoon Hendrik, op 21 juli zijn vrouw Geertruida en op de 25e zijn dochter Gerritje.

In juli vielen in de wijk E, F en H meer doden in hetzelfde huis. Zo was er sterfte op huisniveau in twee woningen aan de Sint-Jorisstraat, in een woning aan het Kleine Spui (alle wijk E), in een huis

²³ Archief Eemland, 'Huisnummering (huisaanduiding)', <https://www.archiefeemland.nl/hulp-bij-onderzoek/tips/historische-encyclopedie/h/huisnummering> (15 januari 2021).

tabel 6

Beroepen van choleraslachtoffers in 1866

	juli	augustus
aantal met beroep > 18	23	38
aantal zonder beroep	66 ²⁵	95
	waarvan kinderen < 18: 40	waarvan kinderen < 18: 57
	waarvan mannen > 18: 19	waarvan mannen > 18: 10
	waarvan vrouwen > 18: 7	waarvan vrouwen > 18: 28
met beroep, gespecificeerd	arbeider: 3	wever: 4
	blekersknecht: 1	werk(st)er: 3
	daggelder: 1	arbeider: 4
	kanonnier: 1	bakker: 1
	kleermaker: 1	barbier: 1
	koopman: 1	binnenvader gasthuis: 1
	mattenmaker: 2	geweermaker: 1
	milicien: 1	katoenspinner: 1
	omroeper: 1	koffiehuishouder: 2
	schoenmaker: 1	metselaar: 1
	sergeant-majoor: 1	naaister: 1
	spinster: 2	nachtwacht: 1
	wever: 5	rijknecht: 1
	stukrijder: 1	spin(st)er: 8
	winkelier: 1	tap(st)er: 2
		timmerman: 2
		winkelier: 1
		zadelmaker: 1
		zakendrager: 1
		onleesbaar beroep: 1
	20 mannen	30 mannen
	3 vrouwen	8 vrouwen
totaal overleden	89	133

aan Achter het Oude Stadhuis, in twee naast elkaar liggende huizen aan het Lieve-Vrouwekerkhof en in een huis aan het Havik. Op Vijver 416 vielen maar liefst vier doden (alle wijk F). In wijk H vielen twee doden in een huis op nummer 88 van Buiten de Kamppoort.

In augustus vielen er doden op huisniveau in de wijken B, D, E en F, zoals Sint-Andriesstraat 258 (wijk B), in verschillende woningen aan de Singel (wijken B, D, E, F), aan het Kleine Spui, de Sint-Jorisstraat (wijk E) en de Lieve-Vrouwestraat (wijk F).

Een uitschieter in wijk F was Muurhuizen 529. In dit huis overleden maar liefst zeven mensen. Het is niet te achterhalen waar dit huis precies gevestigd was. Het was over het algemeen geen arme straat. Het is mogelijk dat het bewoners waren van het Liefdehuis. Het Liefdehuis voorzag in onderdak, eten en zorg aan rooms-katholieke armen en was gevestigd aan de Muurhuizen in wijk F.²⁴ De zeven overleden mannen en vrouwen waren tussen de 48 en 70 jaar oud, allen zonder beroep.

Sociale status van de slachtoffers

We weten nu waar de meeste doden vielen, maar wat was hun achtergrond? Uit het onderzoek naar de overlijdensgegevens blijkt dat er in juli 22 vrouwen, 27 mannen en 40 kinderen overleden. In augustus overleden er 36 vrouwen, 40 mannen en 57 kinderen. Om een indicatie te krijgen van de sociale klasse van deze mensen is het noodzakelijk hun werkzaamheden in beeld te brengen. De resultaten staan in tabel 6.

Uit de tabel blijkt dat slechts één iemand overleden is met een beroep dat als een van de 'betere' beschouwd kan worden, namelijk de sergeant-majoor. Dit was een onderofficier die waarschijnlijk geen hoog inkomen had, maar wel goed een gezin kon onderhouden. Hij overleed in juli op Vijver 416 in wijk F. Op dit adres was een kleinschalige kazerne gehuisvest. Aan de Vijver stonden voornamelijk huizen met een lage huur, op één woning na. Een paar dagen vóór het overlijden van de onderofficier overleed op datzelfde adres de kanonnier, één dag na dit overlijden stierf ook de stukrijder. Een week later overleed ook Johannes Koudstaal, soldaat van beroep. Vier doden in korte tijd: de cholera had in deze straat zonder twijfel toegeslagen.

In juli overleed er ook een koopman in het cholera-hospitaal. Sommige kooplieden waren rijk en hadden veel invloed, anderen verdienden weinig. Het is niet mogelijk om na te gaan of deze koopman welgesteld was. De functies van de overige overledenen stonden zonder meer laag op de maatschappelijke ladder en in totaal hadden 64 volwassenen geen beroep. Wanneer de gegevens van hun aangevers en echtgenoten bekeken wordt, kan ook over hen gezegd worden dat ze niet tot de Amersfoortse elite behoorden.

Kindersterfte

Kinderen van kleine zelfstandigen en ongeschoolden hadden een grotere kans om te sterven dan kinderen van intellectuelen. Wanneer er sprake was van een alleenstaande moeder, was de kans groter dat de kinderen in slechte gezondheid verkeerden door het gebrek aan geld. Bij een hoger opgeleide vader bestond een beter besef van hygiëne.²⁶

In juli en augustus overleden er veel Amersfoortse kinderen. Door het beroep van hun ouders te bekijken kan bepaald worden welke sociale status hun ouders hadden. In juli stierven 40 kinderen, in augustus 57. Sommigen waren familie van elkaar. In juli overleden binnen vier gezinnen in totaal acht kinderen die broer en/of zus van elkaar waren en in augustus overleden er binnen 7 gezinnen in totaal 15 broers en zussen. Uiteraard is het onbekend of deze kinderen daadwerkelijk aan de cholera zijn overleden, maar wanneer er binnen hetzelfde gezin meer familieleden stierven is het aannemelijk dat er een besmettelijke ziekte rondging.

In de tabellen 7 en 8 (p. 136) is per maand gespecificeerd welk beroep de ouders hadden. Meestal is het beroep van de vader in het schema meegenomen, omdat weinig vrouwen buitenshuis werkten. Verder wordt duidelijk dat in juli slechts één ouder een geschoold beroep had, namelijk de godsdienstonderwijzer. Zijn kind stierf in een huis op de Appelmarkt in wijk F, een plein waar enkel woningen met een lage huurwaarde stonden. In augustus behoorden geen van de beroepen tot het hogere segment. Een groot deel van de ouders was werkzaam als wever of spin(st)er.

Kortom, uit de beroepenanalyse blijkt dat er voornamelijk mensen uit de lagere klasse overleden in juli en augustus. Van de in totaal 222 doden, kan slechts over één persoon gezegd worden dat diegene een 'beter' beroep, namelijk een positie in het leger. Van de koopman en godsdienstonderwijzer is het onbekend of ze tot de meest welgestelden van de samenleving behoorden of niet. Onderwijzers verdienden meestal heel bescheiden. Tot slot blijkt uit de analyse dat wevers en spinners vaker getroffen werden. Dit waren beroepsgroepen met lage lonen, waarin veel Amersfoorters werkzaam waren.

24 'Geschiedenis', <http://rkliefdehuis.nl/pages/geschiedenis.html> (5 januari 2022).

25 Twee personen zijn in dit schema niet meegenomen, omdat zij zijn overleden in Suriname en Hilversum. Wanneer zij meegerekend worden zijn er in juli 91 mensen overleden.

26 Brusse, 'De 19e eeuw: stad en bevolking', 379.

tabel 7

Beroep ouders van choleraslachtoffers in juli 1866

beroep ouder	aantal
wever.....	7
spin(st)er.....	4
arbeider.....	3
daggelder.....	3
schoenmaker.....	2
winkelier.....	1
mattenmaker.....	3
venter.....	1
schilder.....	2
stukadoor.....	1
timmerman.....	2
metselaar.....	1
winkelknecht.....	2
blekersknecht.....	1
schipper.....	1
wasvrouw.....	1
landbouwer.....	1
kanonnier.....	1
onderwijzer van godsdienst.....	1
niet van belang (levenloos geboren kinderen) ...	2
totaal ouders	40

tabel 8

Beroep ouders van choleraslachtoffers in augustus 1866

beroep ouder	aantal
wever.....	13
spinner.....	11
arbeider.....	7
huisknecht.....	1
daggelder.....	2
schoenmaker.....	1
smid.....	1
breister.....	1
metselaar.....	4
bakker.....	1
landbouwer.....	1
blekersknecht.....	1
winkelier.....	1
barbier.....	1
schipper.....	1
opperman.....	3
vader overleden/onbekend, moeder zonder beroep.....	7
totaal ouders	57

Cholera-impact op Amersfoorters

Het is enorm lastig iets te zeggen over de impact van de cholera-epidemie op het persoonlijke leven van de stedelingen. Hoewel de *Amersfoortsche Courant* aan de hand van het trefwoord cholera is doorgespit (74 resultaten), dreven hier weinig persoonlijke verhalen of brieven naar boven. Wel was er bijvoorbeeld een artikel waarin men hoopte op een middel waardoor de ziekte 'in haar vernielenden loop eenigermaate gestuit [zou] worde'.²⁷ Tevens werd er vol lof geschreven over een concert voor minvermogenden die iemand verloren hadden aan de ziekte, dat plaatsvond op 11 oktober in heren-sociëteit Amicitia.²⁸ Er stonden advertenties in de krant over het doneren van giften aan de minder welgestelden, zodat zij ook toegang tot goede kleding en voedsel hadden. Een ingezonden brief van 20 juli bevestigt de impact van de ziekte: 'Kommer

en angst maken zich van velen harten meester. ... De lichtzinnige spotter alleen, door overmoed verhard, kan bij den ernst dezer tijden onverschillig blijven.' Ook wordt de hypothese bevestigd dat enkel de armsten door de cholera werden aangestast: 'de ongelukkigen dezer aarde, die gebrek lijdten aan goed voedsel'.²⁹

De ziekte zal het dagelijks leven ontwricht hebben. Dat blijkt ook uit de vele berichten en advertenties die in 1866 werden gepubliceerd. Het dodenaantal liep gestaag op en in elk stadsdeel overleden tussen juni en september mensen aan de cholera, waaronder veel kinderen. Dit kan ook de families waarin geen slachtoffers vielen niet onberoerd hebben gelaten. Hoewel de rijksten minder met de cholera van doen hadden, lazen zij er wel over in de *Amersfoortsche Courant* waarin de stijgende dodenaantallen vermeld werden, zagen ze de straten wellicht gereinigd worden met chloorkalk, werd de kermis afgelast, werden ze opgeroepen tot het doen van giften en reden er dagelijks lijkwagens door de stad. Daarnaast vielen er zeker ook doden in wijken met een hogere welstand. Wanneer in een wijk de ene maand 28 doden en de maand daarna 25 doden vielen, zal de bevolking zeer bang geweest zijn. Bij de mingevoeden werden soms halve gezinnen door de ziekte weggevaagd. Door het gebrek aan tijd, kennis en geld was het onmogelijk om uit hun penibele situatie te ontsnappen en waren ze afhankelijk van het geld van particulieren en de daden van het stadsbestuur.

Conclusie

Voor dit onderzoek is er een huurwaardekaart geconstrueerd en zijn overlijdensgegevens uit de jaren 1864, 1865 en 1866 geanalyseerd, om vast te kunnen stellen welke sociale groep het zwaarst werd getroffen door de cholera-epidemie van 1866 in Amersfoort. De geconstrueerde huurwaardekaart visualiseert het woonpatroon van de verschillende klassen in 1866. De welgestelden woonden aan de belangrijkste, breedste assen van de stad

als de Singels, Muurhuizen en de Langestraat. De middenklasse woonden in de kleinere straten en stegen en de armsten in de sloppen aan de randen, zoals de Hellebuurt en de Vingerhoedsteeg. Amersfoort was een kleine stad, maar ondanks de geringe ruimtelijke scheiding is het niet erg waarschijnlijk dat de elite in de sloppen van de stad kwam. Er was sprake van residentiële segregatie op straatniveau en de ene straat kende meer welvaart dan de ander.

De doden in juli en augustus behoorden zeker niet allemaal tot het allerlaagste segment van de samenleving, want de meesten hadden beroepen waarmee ze zelf konden rondkomen. Door de huurwaardekaart en de overlijdenslocaties samen te voegen in een cholerakaart, is te zien dat de doden door de hele stad vielen. Ook in de wijken met een hogere welvaartsgraad. Uit de kaarten blijkt tevens dat er zeker ook delen van de stad ongeschonden bleven, terwijl met name de sloppenwijken en -straten zeer veel doden te betreuren hadden, zoals de Hellebuurt, de Grote Haag en de Vijver.

Het is, kortom, met zekerheid te zeggen dat ook in Amersfoort overwegend de minder welgestelden het slachtoffer werden van de cholera-epidemie van 1866. De stedelijke elite bleef buiten schot. In oktober 1866 viel het laatste dodelijke Amersfoortse slachtoffer. In de decennia daarna schrok de stad meerdere keren op door nieuwsberichten over nieuwe uitbraken in andere steden. De Duitse onderzoeker Robert Koch ontdekte de cholera-bacterie in 1883, waardoor het stadsbestuur doeltreffende maatregelen kon nemen. Het werd zich ervan bewust dat de situatie drastisch moest verbeteren en middels informerende pamfletten verspreidde ze raadgevingen onder de stedelingen. De oude waterpompen werden vanaf 1873 stapsgewijs vervangen, de mesthopen uit de straten geruimd en in 1899 werden de eerste woningen aan de Grote Haag onbewoonbaar verklaard. Vanaf 1890 werd de stad aangesloten op het waterleidingnet en vanaf 1900 geleidelijk voorzien van rioleering.³⁰

27 *Amersfoortsche Courant*, 24 augustus 1866, 2.

28 *Amersfoortsche Courant*, 5 oktober 1866, 1.

29 'Ingezonden: bidden en werken', *Amersfoortsche Courant*, 11 juli 1866, 1-2.

30 H.M. de Bruijn-Franken, *Waterbedrijf gemeente Amersfoort 1913-1988. Het waterbedrijf in relatie tot de maatschappelijke verhoudingen* (Amersfoort 1988) 34, 38.